

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет корекційної та соціальної педагогіки і психології
Кафедра логопедії та спеціальних методик

Дипломна робота
магістра

з теми: **«ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯПРОСТОРОВОЇ
ЛЕКСИКИ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ІЗ ЗАТРИМКОЮ
ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ»**

Виконала: студентка 2 курсу групи KorLb1-M17z
спеціальності 016 Спеціальна освіта
Кобак КатеринаБогданівна

Керівник:
Мілевська О.П., кандидат педагогічних наук,
доцент, доцент кафедри логопедії
та спеціальних методик

Рецензент:
Дмітрієва О.І., кандидат педагогічних наук,
доцент, доцент корекційної
педагогіки та інклюзивної освіти

Кам'янець-Подільський – 2018 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ПРОСТОРОВОЇ ЛЕКСИКИ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ІЗ ЗПР.....	
1.1. Розвиток просторової лексики в онтогенезі мовлення.....	6
1.2. Особливості засвоєння просторової лексики дітьми із затримкою психічного розвитку.....	16
Висновки до першого розділу.....	29
РОЗДІЛ II. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ СТАНУ СФОРМОВАНOSTІ ПРОСТОРОВОЇ ЛЕКСИКИ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ІЗ ЗПР	
2.1. Обґрунтування методики експериментального дослідження.....	31
2.2. Аналіз отриманих результатів.....	38
Висновки до другого розділу.....	56
РОЗДІЛ III. ОРГАНІЗАЦІЯ КОРЕКЦІЙНОЇ РОБОТИ З ФОРМУВАННЯ ПРОСТОРОВОЇ ЛЕКСИКИ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ІЗ ЗПР	
3.1 Обґрунтування методичного забезпечення з формування просторової лексики у молодших школярів із ЗПР.....	58
3.2. Результати застосування формувальної методики.....	69
Висновки до третього розділу.....	72
ВИСНОВКИ.....	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	76
ДОДАТКИ.....	83

ВСТУП

Актуальність дослідження. Формування лексики у дітей із особливими освітніми потребами відбувається із значними труднощами. Ефективність розвитку просторової лексики може бути досягнута за умов забезпечення оптимізації змісту навчання та виховання, розвитку пізнавальної активності школярів, впровадження спеціальної системи корекційно-розвивальних вправ, методів та прийомів, необхідних у роботі із дітьми.

Просторові уявлення – це діяльність, що включає в себе визначення величини, форми, місця розташування предметів а також їх переміщення один відносно одного і власного тіла та предметів, які нас оточують. Просторові уявлення грають визначну роль у взаємодії людини з навколишнім середовищем, вбони є важливою умовою орієнтування людини. Просторова орієнтація включає в себе такі аспекти: відстань, форму, розмір, а також розміщення об'єктів у просторі.

Саме високий рівень оволодіння просторовими поняттями має важливе значення для розвитку інших видів діяльності: письма, математики, конструювання, ігрової діяльності, фізичної діяльності та трудової діяльності.

Просторове орієнтування, як зазначає А.А. Столяр, здійснюється на основі безпосереднього сприйняття простору та словесного.

Просторова лексика – це запас у словнику дитини прийменників, прислівників, іменників, вказівних займенників, які позначають предмет у просторі а також вміння використовувати їх відповідно до ситуації, вміти правильно пояснити положення предмета чи себе у навколишньому середовищі.

Завдання просторової лексики – збільшити запас у словнику дитини прийменників, прислівників, іменників, вказівних займенників, які позначають предмет у просторі а також вміння використовувати їх

відповідно до ситуації, вміти правильно пояснити положення предмета чи себе у навколишньому середовищі.

Якщо розглядати контингент дітей із ЗПР, то можна спостерігати таку тенденцію у розвитку просторової лексики : їх мовлення характеризується наявністю великої кількості “штампів”, тобто діти завдяки кращій механічній пам’яті добре запам’ятовують слова і використовують їх у мовленні, але значення цих слів не розуміють або розуміють неправильно.

Об’єкт дослідження – процес формування просторової лексики дітей із ЗПР.

Метою дослідження є визначення особливостей формування просторової лексики у дітей із затримкою психічного розвитку.

Для досягнення поставленої мети та перевірки доцільності визначеної гіпотези необхідно було вирішити наступні **завдання**:

1. здійснити аналіз вітчизняних і зарубіжних психолого-педагогічних літературних джерел з проблеми формування просторової лексики у дітей молодшого віку, яку мають ЗПР;
2. розробити та експериментально перевірити визначені напрями та зміст формування просторової лексики у дітей із ЗПР..

Дослідження відбувалось за такими методами:

Теоретичні: теоретичний аналіз і синтез зарубіжного й вітчизняного досвіду для обґрунтування теоретичних положень з проблеми формування просторової лексики у дітей молодшого шкільного віку із ЗПР; емпіричні: пряме й опосередковане спостереження мовлення дітей в умовах спеціального навчального закладу з метою вивчення розвитку просторової лексики у дітей із ЗПР; педагогічний експеримент з метою перевірки доцільності розробленої експериментальної методики даної проблеми.

Елементи наукової новизни: узагальнено теоретичні відомості щодо опанування дітьми із затримкою психічного розвитку просторовою лексикою, досліджено стан сформованості просторової лексики у молодших школярів із затримкою психічного розвитку; розроблено зміст методичного

забезпечення логопедичної роботи з формування просторової лексики у молодших школярів із ЗПР.

Практична значимість дипломної роботи: полягає у розробленні та апробації методичного забезпечення з формування просторової лексики у молодших школярів із ЗПР. Матеріали дипломної роботи можуть бути використані вчителями-логопедами у загальноосвітніх навчальних закладах I-III ступенів, спеціальній загальноосвітній школі (школа-інтернат), навчально-реабілітаційному центрі, також у дошкільних навчальних закладах з метою збагачення словника дітей просторовою лексикою.

Експериментальна база. Дослідження особливостей формування просторової лексики у дітей із ЗПР було проведено на базі КЗ «Чудельська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат №1 I-II ст.» У дослідження приймали участь 14 учнів із діагнозом ЗПР, які навчаються у 3 класі.

Апробація роботи відбувалась на Науково-практичній конференції студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (2017 р.), на Міжнародній науково-практичній конференції „Пріоритетні наукові напрямки педагогіки і психології: від теорії до практики” (м. Харків, 12-13 жовтня 2018 р.), на засіданнях методичних об'єднань вчителів Чудельської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату №1 I-II ст. Результати дослідження відображені у 1 публікації.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Основний зміст викладено на 76 сторінках.

ВИСНОВКИ

Розвиток просторової лексики має великий вплив у всебічному розвитку дитини, оскільки знання напрямків простору, знання форми, віддаленості предмета, орієнтування на власному тілі та на площині мають велике значення у будь-якому виді діяльності: трудовій, навчальній, ігровій, творчій, конструктивній, тощо. Тому саме від рівня оволодіння просторовою лексикою буде залежати успішне виконання будь-якою діяльністю дитини у майбутньому.

Дитина, яка оволоділа просторовою лексикою на високому рівні розуміє та вміє використовувати в своєму мовленні просторові відношення предметів, які позначають відстань до предмета, його місцезнаходження, розрізняють та описують геометричні форми.

Достатній рівень розвитку орієнтування в цих параметрах забезпечує школярам успішність у навчанні письма, читання, малювання, вимірювання, графічної побудови тощо. Орієнтація у просторових характеристиках і відношеннях — це головна умова успішного засвоєння дітьми всіх навчальних предметів. Під час вивчення математики, мови (письмо, читання), географії, образотворчої діяльності просторові уявлення відіграють значну роль у розумінні дітьми кількісних і просторових відношень між предметами. Відомо, що в людини немає спеціального просторового аналізатора.

Сприймання простору — це умовно рефлекторний процес, який формується через взаємодію різних аналізаторів зовнішнього і внутрішнього середовища.

Вищий рівень володіння мисленням характеризується вербалізацією, ж відповідно й просторове мислення передбачає вербальні операції щодо позначення ознак та властивостей простору. Саме з розвитком активного мовлення науковці пов'язують якісні зміни у формуванні просторового сприймання.

Формування просторової лексики дитиною тісно зв'язане з розвитком та уточненням й усвідомленням її уявлення про навколишній світ і визначається рівнем її пізнавальної діяльності.

Під час дослідження просторової лексики школярів, ми визначили, що на початок молодшої ланки малий відсоток дітей оволодів просторовою лексикою на високому рівні, діти довго не можуть переключитись від одного об'єкта на інший, утримувати на ньому увагу, відповідно і визначити та назвати положення предмета у просторі, та його віддаленість відносно дитини. Часто школярі із ЗПР нездатні самостійно визначати напрямки простору. Плутають взаємо обернені поняття «ліво-право», «верх-низ», «далеко-близько. Найскладнішим завданням є орієнтування на аркуші паперу та визначення геометричних форм.

У молодших школярів із ЗПР спостерігаються помилки навіть при вживанні безприйменникових форм іменників: змішування закінчень (бачить котик, хлопчик), (їдять ложком, поливають лійком). Ще більше утруднень виявлено при засвоєнні прийменникових конструкцій іменників.

Що стосується безпосередньо просторової лексики, спостерігається така тенденція: діти часто пропускають у мові прийменники *в, із, з-під, біля, перед, за*; змішують прийменники *із і в, на і в*; замінюють прийменник *перед* іменником *на, під – в, за – на і ін.*

Найхарактернішими помилками при вживанні прийменникових конструкцій у дошкільників із ЗПР є: пропуски прийменників (м'яч біля столу – м'яч столу), заміна необхідного прийменника іншим. Діти замінюють прийменник голосними звуками: *в* коробці – *і* коробці, замінюють одну конструкцію іншою, правильно оформленою, але з іншим значенням (взяла з альбому – на альбомі; взяла з-під альбому – в альбомі).

Чимало труднощів виникає при вживанні і розумінні і таких прийменників як «через», «позаду», «з-під», «між», «позаду», «після» тощо. Більш складно дітям даються такі поняття як «перший», «останній», «ближче», «наступний».

Повільніше збільшується кількість вживаних прикметників, дитина використовує їх обмеженій кількості. Це пов'язано із тим, що дорослий приділяє увагу назві предмета, та його відмінках, але мало уваги приділяє кольору, формі, розміру, ширині тощо. . У мовленні вони не вживають слова, які позначають просторові відношення

Оволодіння зазначеними знаннями про простір передбачає розвиток умінь розрізняти просторові ознаки, виділяти їх у об'єктах навколишнього, орієнтуватися в просторових відношеннях під час виконання різних інструкцій чи самостійних дій, а також правильно називати просторові ознаки і включати у висловлювання.

Збільшення словника дітей, а зокрема і робота над просторовою лексикою є одним із найважливіших завдань у корекційній роботі із дітьми із особливими освітніми потребами. Діти повинні опанувати значенням просторових термінів, керуватись ними у межах вжитку.

Просторове орієнтування відбувається у процесі оперування просторовими образами відповідними їм мовленнєвими позначеннями та передбачає наявність достатньою мірою сформованих просторових відношень та розвиток мовлення дитини. Мовленнєвий розвиток є однією з умов успішного формування просторової орієнтації у дітей. Отже, необхідно достатньо уваги приділяти поповненню словника дитини. Молодші школярі із ЗПР потребують додаткової уваги з боку батьків та педагогів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки). Збірник наукових праць/за ред. В.М. Синьова, О.В. Гаврилова – вип. III. – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори – 2006, 2012.
2. Актуальные проблемы диагностики задержки психического развития / Под ред. К. С. Лебединской. М., 1982.
3. Ананьев Б.Г., Рыбалко Е.Ф. Особенности восприятия пространства у детей» М. «Просвещение», 1964
4. Белопольская И. Л. Психологическая диагностика личности детей с задержкой психического развития. М., 1999.
5. Блинова Л.Н. Диагностика и коррекция в образовании детей с задержкой психического развития. – М.: Изд-во НЦ Энас, 2001. – 136 с
6. Блинова Л. Н. Уроки общения в начальной школе / Л.Н. Блинова // Диагностика и коррекция в образовании детей с задержкой психического развития. – Москва, 2002.
7. Буковцова Н. И. Коррекционно-профилактическая работа по предупреждению оптической дисграфии у детей с задержкой психического развития / Н. И. Буковцова // Логопедия. – 2006.
8. Виготський Л.С. // Збірн. праць. В 6 т. Т 4. – М.: Педагогіка, 1983.
9. Выготский Л.С. Мышление и речь. — М.: Лабиринт, 1999.
10. Выготский Л.С. Проблема обучения и развития в школьном возрасте: хрестоматия по психологии / Выготский Л.С. – М. : Просвещение, 1987
11. Власова ТА., Певзнер М.С. Учителю о детях с отклонениями в развитии. — М.: Просвещение, 1967.
12. Гаврилов О.В. Особливі діти в закладі і соціальному середовищі. Навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський:Аксіома, 2009.

13. Галкина О.И. Развитие пространственных представлений у учащихся в начальной школе. — М., 1961
14. Глущенко І.І. Критерії оцінювання стану сформованості лексичної сторони мовлення у дітей молодшого віку із ЗПР // Наука і освіта. – 2014. – № 12. – С. 103-98.
15. Горбачева Л.С. Роль игры в формировании пространственных представлений у младших школьников вспомогательной школы//Дефектология. –1991. – №3. – С.15-20.
16. Евсеев, С.П. Адаптивная физическая культура: уч. пособие / 2-е изд., стереотип.– М.: Советский спорт, 2004.
17. Ершова Е. А. Мотивационная готовность младших школьников с ЗПРовладению письменной речью / Е. А. Ершова // Практическая психология и логопедия. – 2004. – № 4.
18. Защиринская О.В. Психология детей с задержкой психического развития О–СПб.: Речь, 2003
19. Дедюхина Г.В. Работа над ритмом в логопедической практики: Метод. пособие — М.: Айрис-пресс, 2006. — 64 с.
20. Дробинская А.О. Школьные трудности «нестандартных» детей. — 2-е изд. — М., Школа-Пресс, 2001
21. Дунаєва З.М. Психологічне вивчення та деякі види корекції недорозвитку просторової функції у дітей із затримкою психічного розвитку – М.: Педагогіка, 1985
22. Дяченко К.Г. Інновації в корекції писемного мовлення молодших школярів. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2010.
23. Зыков С.А., Кузьмичова Е.П. Звездочка. М.: Просвещение, 1981
24. Игнатъева С.А., Блинков Ю.А. Логопедическая реабилитация детей с отклонениями в развитии: Учеб. Заведений. – М.: Гумнит. Изд.центр Владос, 2004.
25. Ілляшенко Т.Д., Рождественська М.В. Допоможіть дитині розвиватися. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 1998.

26. Ілляшенко Т.Д., Стадненко Н.М. Аномальна дитина в школі: Навчально-методичний посібник. – К.: ІСДО, 1995
27. Карпова Г.А. Артемьева Т.П. Педагогическая диагностика учащихся с задержкой психического развития. - Екатеринбург, 1995
28. Корпеев А.Н. Нарушения чтения и письма у детей: Учебно-мет. пособие. — СПб., 1997.
29. Кондрашин В. И. Влияние особенностей развития детей-сирот с задержкой психического развития на их социальную адаптацию в условиях школы-интерната //Дефектология. 1991.
30. Кузнецова Л.В, Основы психологии пособие для студ. сред.пед.уч.заведений, М.: Академия, 2002
31. Кузнецова И.Г. Логопедическая работа с детьми, испытывающими трудности в обучении // Компенсирующее обучение: опыт, проблемы, перспективы. Материалы Всероссийской научно-практической конференции. — М., 1995.
32. Кун Д. Основы психологии. — М.: Прайм-Еврознак, 2004.
33. Лінгводидактика в сучасних закладах освіти. – Одеса: ПНЦ АПН України, 2001.
34. Лебединская К.С. Актуальные проблемы диагностики задержки психического развития М.: Педагогика, 1982
35. Лебединський В. В. Розлади психічного розвитку у дітей // Спеціальна психологія. Тексти. – Ч. I. – Кам'янець-Подільський, 1999.
36. Левина Р.Е. Основы теории и практики логопедии. — М.: Просвещение, 1968
37. Логопедия.Методическое наследие: Пособие для дефект. студ. пед.вузов /под ред Л.С.Волковой. М.,Изд. центр Владос, 2003
38. Лубовський В.И.Специальная психология: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений– М.: Академия, 2006.
39. Лубовский В.И. Психологические проблемы аномального развития детей / В.И.Лубовский. – М. : Педагогика, 1989.

40. Ляудис В.Я., Мжуро И.П. Психологические основы формирования письменной речи у младших школьников — М., 1994.

41. Малофеев Н. Н. Классы КРО и ККО: интегрированный подход к образованию детей с нарушениями в развитии и дифференцированный подход к образованию нормально развивающихся детей // Диагностика и коррекция задержки психического развития у детей: Пособие для учителей и специалистов коррекционно-развивающего обучения / Под ред. С. Г. Шевченко. М., 2001.

42. Мальцева, Е.В. Особенности нарушения речи у детей с задержкой психического развития / Е.В. Мальцева // Дефектология. – 1990. – № 6.

43. Мамайчук И. Психокоррекционные технологии для детей с проблемами в развитии / И. Мамайчук – СПб.: Речь, 2003.

44. Машковська Т. Обстеження дітей із загальним недорозвитком мовлення // Дефектолог. – 2008.

45. Миронова С.П. Підготовка вчителів до корекційної роботи в системі освіти дітей з вадами інтелекту: Монографія. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2007. авчальний посібник. Кам'янець-Подільський., 2010

46. Навчально-методичний посібник / С.П.Миронова, О.В.Гаврилов, М.П.Матвеева; [За заг. ред. С.П.Миронової]. - Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010

47. Момот Т.П. Попередження і подолання дислексій та дисграфій у дитячого року життя: навчально-методичний посібник вчителя-логопеда /Т.П. Момот. – Черкаси: ЧОПОПП, 2011.

48. Настин КВ. Психолінгвістика. — М.: МПСИ, 2007.

49. Никашина Н. А. Педагогическая характеристика детей с задержкой психического развития. Основные направления коррекционной работы // Обучение детей с задержкой психического развития: Пособие для учителей / Под ред. В. И. Лубовского. 2-е изд., испр. и доп. Смоленск, 1994

50. Основы логопедической работы с детьми: Учебное пособие / Под общей ред. Г.В.Чиркиной. — М.: Аркти, 2002.

51. Обухівська А. Г. Соціальна роль логопеда в системі надання допомоги населенню / А. Г.Обухівська // Педагогіка та методика спеціальні: зб. наук. ст. НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2001

52. Подолання логопедичних проблем молодших школярів\ Упоряд.:Т.Бишова, О. Кондратюк. – К.: Вид.дім «Шкільний світ»: Вид Л.Галіцина, 2006

53. Павлова Т.А. Сборник упражнений по ориентированию в пространстве у дошкольников и младших школьников. М.: Школьная пресса, 2004

54. Піроженко Т.О. Комуникативно-мовленнєвий розвиток дитини: Монографія. ТОВ «Нора-спрінт»,2002.

55. Предмети у просторі: навальний посібник для дітей 5-броків/укл.Н.М. Натанова – Х.:Веста:Видавництво «Ранок», 2009.

56. Програма з корекційно-розвиткової роботи «Розвиток мовлення» для підготовчих, 1-4 класів спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей із затримкою психічного розвитку / І.М. Омельченко, Л.О. Федорович.К, 2016.

57. Програма розвитку, навчання та виховання дітей дошкільного віку із затримкою психічного розвитку «Віконечко» / за ред. проф. Т.В. Сак. – 2012

58. Психология детей с задержкой психического развития. Хрестоматия: Учебное пособие для студентов факультетов психологии. — СПб.: Речь, 2003

59. Ревуцька О. Виконання лексико-граматичних вправ молодшими школярами з тяжкими порушеннями мовлення на уроках української мови// Імідж сучасного педагога. – 2007.

60. Работа над ритмом в логопедической практике| метод, пособие / Г. В. Дедюхина. — М.: Айрис-пресс, 2006. — 64 с

61. Савченко О.Я. Навчання і виховання учнів 1-го класу. Метод посіб. для вчителів К. : Почат. шк., 2002.
62. Савчук Л.О. ЗПР як соціально-педагогічна проблема // Нова педагогічна думка, №1-2, - Рівне, 2003
63. Савчук Л.О. Формування комунікативних умінь у дітей шестирічного віку. Київ, 2006
64. Савчук Л.О. Комунікативно-мовленнєвий розвиток дітей шестирічного віку із затримкою психічного розвитку // Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі: Наук.-метод. зб.: Вип. 5. / За ред. В.І.Бондаря, В.В.Засенка. – К.: Наук. світ, 2004 – с.292-298.
65. Савчук Л.О. ЗПР як соціально-педагогічна проблема // Нова педагогічна думка, №1-2, - Рівне, 2003
66. Садовникова И.Н. Нарушения письменной речи и их преодоление у мл. шк.: Учебное пособие. — М.: Вла-дос, 1997.
67. Слободяник Н.П. Удивляюсь, злюсь, боюсь, хвастаюсь и радуюсь. Программы эмоционального развития детей дошкольного и младшего школьного возраста: Практическое пособие / Н.П.Слободяник. – М.: Генезис, 2007
68. Семаго Н.Я. Пространственные представления ребёнка: Диагностика пространственных представлений ребенка / Н. Семаго, М. Семаго. // Первое сентября. – 2000. – №34. – С.35-45.
69. Семаго Н. Я. Проблемные дети: основы диагностической и коррекционной работы психолога / Н. Я.Семаго, М. М. Семаго – М. : АРКТИ, 2000
70. Семенович А.В., Умрихин С.О. Пространственные представления при отклоняющемся развитии. – М., 1998.
71. Сергеева І.В. Логопедична допомога в системі освіти України / І.В. Сергеева // Педагогіка та методика спеціальні: зб. наук. ст. НПУ ім М. П. Драгоманова. – К., 2001.

72. Синяк В. А. Логопедия: Учебн. Пособие. – М. : Просвещение, 1985
73. Слепович Є. С. Ігрова діяльність дошкільників із затримкою психічного розвитку. - М., 1990.
74. Слепович Е.С. Работа с детьми с интеллектуальной недостаточностью. / Е.С. Слепович, А.М. Поляков – СПб. : Речь, 2008.
75. Сташків Б.І. Право соціального обслуговування. – К.: Знання, 2007.
76. Ткаченко Т. А. Учим говорить правильно: система коррекции общего недоразвития речи у детей 6 лет. Пособие для воспитателей, логопедов и родителей. Москва– 2001
77. Ульенкова У. В. Шестилетние дети с задержкой психического развития. М., 1990.
78. Чіркiна Г.В. Навчальний посiбник для логопедiв, вихователiв дитячих садкiв, учителiв початкових класiв, педагогiчних училищ.. -, 2003.
79. Филичева Т. Б. Логопедическая работа в специальном детском саду. / Т. Б. Филичева, Н. А.Чевелева. – М., 1987.
80. Швець С. Активiзуємо родину заради мовлення дитини / С.Швець // Палiтра педагога. – 2009.
81. Шевченко С. Г. Концептуальные основы коррекционно-развивающего обучения и воспитания детей с задержкой психического развития (ЗПР) // Диагностика и коррекция задержки психического развития у детей: Пособие для учителей и специалистов коррекционно-развивающего обучения / Под ред. С. Г. Шевченко. М., 2001.
82. Шевченко С.Г. Коррекционно-развивающее обучение: организационно-педагогические аспекты. Метод, пособие для учителей классов коррекционно-развивающего обучения. — М.: Владос, 1999
83. Юрьев В. В. Рост и развитие ребенка / В. В. Юрьев, А. С. Симаходский, Н. Н. Воронович, М. М. Хомич. – СПб.: Питер, 2003.